

שמואל אלמוג לאומיות
ואנטישמיות
באירופה
המודרנית
1815 – 1945

האנטישמיות
המודרנית

שמואל אלמוג

לאומיות ואנטישמיות באירופה המודרנית

1815–1945

פרקים נבחרים בצירוף מקורות וביאורים

שמואל אלמוג

לאומיות ואנטישמיות
באירופה המודרנית
1815–1945

המרכז הבינלאומי לחקר האנטישמיות
ע"ש וידאל ששון

האוניברסיטה העברית בירושלים

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

החברה ההיסטורית הישראלית

ירושלים • תשמ"ח

הסדרה לתולדות האנטישמיות

עורך הסדרה: שמואל אטינגר

המערכת: שמואל אלמוג, יהודה באואר, ישראל גוטמן, צבי יקותיאל, מנחם שטרן

ספר זה ראה אור בסיוע

קרן קיסריה

THE CAESAREA FOUNDATION

ציור העטיפה: ציור מאת א"מ לילין, לזכר הפוגרום בקישינוב.

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בכל צורה או בכל אמצעי, אלקטרוני או מכאני (לרבות צילום או הקלטה), ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

העטיפה: פניי — תשמ"ח

מסח"ב 2-051-227-965

©

כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שזר
סדר ונדפס בדפוס 'גרף-חן' בע"מ, ירושלים

תוכן עניינים

7		הקדמה
9	מאת שמואל אטינגר	עם הספר
23	התחלות ראשונות	מבוא :
28	הלאומיות הרומנטית	פרק ראשון :
36	סיכום: הלאומיות הרומנטית והיהודים	
38	מהפיכות ומהפיכות-שכנגד	פרק שני :
38	המרד הפולני ב-1830	
42	אביב העמים	
48	המרד הפולני ב-1863	
51	סיכום: היהודים בימי מהפיכה ומרד	
53	עליית האנטישמיות הפוליטית	פרק שלישי :
56	הקיסרות האוסטרו-הונגרית	
60	רוסיה ורומניה	
63	צרפת	
68	סיכום: בעידן של זעזועים	
70	מהמאה התשע-עשרה למאה העשרים	פרק רביעי :
70	הלאומיות היהודית על רקע התקופה	
75	פרעות קישינוב כאות לבאות	
79	מהפיכת 1905	
81	עלילת הדם המודרנית	
85	לאומיות ממיין חדש	
90	סיכום: תקופת האימפריאליזם הגואה	

91	במלחמה ולאחריה	פרק חמישי :
91	הרייך הגרמני המובס	
96	המהפיכה והיהודים	
103	כחבלי העצמאות של אוקראינה	
107	הצהרת בלפור	
111	הפרוטוקולים של זקני ציון	
115	סיכום : בעקבות המלחמה הגדולה	
118	בין שתי מלחמות העולם	פרק שישי :
118	זכויות המיעוטים	
123	יהודי פולין	
128	רפובליקת ויימאר	
133	תקופת ההידרדרות	
139	סיכום : ערעור מעמדם של היהודים באירופה	
141	האנטישמיות והשואה	פרק שביעי :
141	פולין בימי הכיבוש	
145	איטליה וכולגריה	
148	רדיפות והצלה ברומניה	
151	הונגריה של הורטי	
156	צרפת של וישי	
158	סיכום : מלחמה ושואה	
	מאה ושלושים שנות לאומיות ואנטישמיות	סוף דבר :
160	באירופה, 1945–1815	
167		ביבליוגרפיה
173		מפתח כללי
	לוחות א'–ח' אחרי עמוד 48	תמונות :
	לוחות ט'–ט"ז, אחרי עמוד 96	

הקדמה

ספר זה בא למלא מקצת מן החסר בתחום המעורר בשנים האחרונות יותר התעניינות בציבור הישראלי והוא חקר האנטישמיות. העיסוק בתולדות ישראל נע אצלנו בעיקרו לעבר קורות העם בארצו ואילו ההיסטוריה הגלותית כאילו נדחקה הצדה. שיבת היהודים לארץ-ישראל וחידוש הממלכתיות היהודית עוררו נימים של הזדהות עם האבות מימי בית ראשון ושני. תולדות ארץ-ישראל במרוצת הדורות הפכו מוקד-משיכה לא רק לחוקרים ולתלמידים, אלא גם לציבור הרחב. אין פלא שתולדות היהודים, כמיעוט נסבל ונרדף בארצות פזוריהם, עמדו זמן רב בצלה של התופעה המרנינה הזאת. אפשר לומר שהיישוב החדש בארץ דחק מן התודעה ההיסטורית שלו את היהודי הגלותי והעדיף להזדהות עם היסטוריה של עם נורמלי, היושב בארצו ואדון לגורלו.

אולם בינתיים ניכר שוב שינוי הדרגתי בטעמו של הקהל ובסדר-העדיפויות שלו. השינוי החל מסתמן בעקבות משפט אייכמן בראשית שנות השישים והוא הורגש ביתר שאת לאחר תקופת ההמתנה שקדמה למלחמת ששת הימים ב-1967. יתירה מזו, לאחר מלחמת יום הכיפורים ב-1973 חלה תמורה ברורה בדימוי העצמי של הישראלים. יש בקרבנו כיום פחות שאננות ויותר ספקנות ומעל הכל: מורגשת נכונות רבה יותר להזדהות עם הגורל היהודי, כפי שהוא עולה מנכבי העבר. ההיסטוריה רבת הסבל מכאן והסולידריות היהודית מכאן מעוררות כיום יותר קשב ותהייה מאשר בשנים הראשונות לקיום מדינת ישראל. הדי תקופת השואה והתעוררותה של אנטישמיות חדשה — אם בגלוי ואם במסווה של אנטי-ציונות — מחייבים אותנו כיום לרדת לחקרה של שנאת-ישראל. הישרדותה של המארה הזאת, לאחר כל מה שעבר על העולם ועל היהודים ביוכל השנים האחרון, מעלה שוב את הצורך ללמוד אותה ולנסות להבינה.

בתוך הפרשה הסבוכה של שנאת-ישראל יש להבחין, כמוכן, בין יסודות שונים המשמשים בערבוביה, אך משאירים את רישומם מרור לדור — הישן לעומת החדש, הקיים בצד החולף, האופייני כנגד השולי ועוד. טול את האנטישמיות המודרנית ומצאת בה מרכיבים דתיים וגזעיים, כלכליים וחברתיים, רעיוניים ומדיניים; הכל מתפרס על פני ארצות רבות ותרבויות שונות ושזור בתוך יריעה של יחסי אנוש מורכבים, לובש צורה ופושט צורה.

קשה לשלוף מתוך המירקם הזה חוט מסויים ולעקוב אחר גלגוליו הנפתלים. הנה, למשל, הלאומיות המשמשת כנקודת מוצא לדיוננו כאן: אין ספק שהלאומיות היא תופעה מרכזית בהיסטוריה המודרנית ושהשפעתה היתה רבה ביותר בתולדותיה של אירופה בדורות האחרונים. ברור גם שיש לה חלק ניכר בעיצוב מערכת היחסים שבין היהודים לסביבתם ושלא ניתן להבין את האנטישמיות המודרנית בלי להיזקק ללאומיות. היא נזכרת תדיר אגב דיון באנטישמיות המודרנית, במיוחד באירופה. אף על פי כן לא ניתן לערטל את הלאומיות ולהציגה בטוהרתה כביכול, אם כשוחרת טוב ליהודים ואם כעויינת או כאדישה כלפיהם. לעולם תופיע הלאומיות כשהיא אחוזה ודבוקה במערכת רבגונית של גורמים ורק בזהירות מרובה יינתן לשרטט את גבולותיה על הרקע ההיסטורי המשחנה. ניסיתי לתאר בספר זה את הזיקה שבין לאומיות לאנטישמיות באירופה שלאחר מפלת נפוליאון; פחות או יותר על פי סדר כרונולוגי ומתוך הבלטת נקודות המגע החשובות שבין שתי התופעות, אך בזיקה אל המאורעות העיקריים של התקופה. על אף הדמיון שלכאורה שבין תנועות לאומיות שונות ולמרות החזרה האינסופית כמעט של מוטיבים אנטישמיים, עדיין רב השוני שבין איזור לאיזור ובין ארץ לארץ (והוא הדין בנפשות הפועלות ובדורות השונים). כדי להמחיש את רבגוניותן של התופעות הללו, הובאו קטעי מקורות אופייניים להדגמה, בתוספת ביאורים. [התעודות – מוזחות, ובאות אחרת – משולבות בגוף הטכסט]. אף על פי כן, בנוי הספר ביסודו על אדני הרציפות ההיסטורית ועל השימוש שעשתה הלאומיות באנטישמיות לצרכיה.

חובה נעימה היא לי להודות לדר' יוסף גולדשטיין שעוררני לכתוב את החיבור ולצבי יקותיאל שיום את הרצאתו לאור; לפרופ' שמואל איטנגר שליווה אותי בהערותיו המאלפות; למרכז זלמן שזר ולחבר עובדיו שטרחו על פירסומו ולמרכז לחקר האנטישמיות באוניברסיטה העברית, בראשותו של הפרופ' יהודה באואר, שכללו אותו בסידרה המשותפת לתולדות האנטישמיות.

שמואל אלמוג

עם הספר

ספרו של שמואל אלמוג הוא הראשון בסדרת מונוגרפיות, שתהיינה מוקדשות לתולדותיה של שנאת היהודים לאורך הדורות ולמאפנייה השונים. המונח אנטישמיות, שהוטבע בשנות השבעים של המאה התשע־עשרה, התאים למושגיהם של משכילים אירופיים רבים באותו זמן, שעל סמך הישגי הביולוגיה, האנתרופולוגיה והבלשנות ניסו למצוא בסיס מדעי־אובייקטיבי, כביכול, להבחנה בין קבוצות אנושיות שונות ולדירוגן. אם כי היו ביניהם כאלה, כגון הבלשן וההיסטוריון הצרפתי ארנסט רנן, שדיברו על עליונותה של קבוצת העמים שפגנו 'אריים' (או הודו־אירופיים) על העמים ה'שמיים', ואכן התכוונו לכל דוברי שפות שמיות, המטבע הלשוני 'אנטישמיות', שתוך זמן קצר נפוץ בפובליציסטיקה בת הזמן, סימל באורח חד־משמעי את השנאה או ההתנגדות ליהודים וליהדות בלבד. אומנם גילויי שנאה זו, או הפחד מפני השפעתם ההרסנית של היהודים, מופיעים כבר בתקופה ההלניסטית־הרומית, ויתכן שאף קודם לכן, הם מתעצמים והולכים לאחר נצחונה של הנצרות באירופה ועם התפשטותו של האיסלם בקידמת אסיה ובצפון אפריקה. לכן, המתבונן בתולדות היהודים וביחסיהם עם העמים שבקרבם ישבו, יוכל לגלות את התמדת יחס העוינות מצד הסביבה הלא־יהודית במשך כל ימי הביניים וגם בעת החדשה. נכון הדבר שלכל התפרצות אנטי־יהודית היו סיבות שתנאי הזמן והמקום גרמו אותן, אולם מתברר גם שליבותיהם של מחולליהן הוכשרו כבר קודם לכן על־ידי טיעונים תיאולוגיים, חברתיים ותרבותיים מתקופות קודמות, שהיתה להם השפעה מצטברת, מה שמחזק את דעתם של אלה מבין החוקרים המוצאים בתוך השוני שבגילויי האנטישמיות את רציפות קיומה בתודעתן של הבריות. הסטיריאויטיפ השלילי של היהודי נתחשל בפולמוסים תיאולוגיים, בדרשותיהם של מטיפים, במסורות עממיות וכיצירות בתחום הספרות, הציור והפיסול. סטיריאויטיפ שלילי זה חדר כל כך עמוק לתודעה ולתרבות, במיוחד של העמים האירופיים, עד שקווים בולטים שלו נשתמרו בתוכן גם לאחר שבחוגי המשכילים נתערעה השפעתה של הכנסייה ונתחזקו הנטיות הביקורתיות־רציונליסטיות והגישות המדעיות. משום כך ראו עורכי סדרה זו הצדקה לכנס בתוכה מחקרים ומסות המתארים גילויים של עוינות ליהודים וליהדות בכלל הדורות וכן את הקשר בינה לבין מגמות

רוחניות, מדיניות, חברתיות ותרבותיות, שפעלו במדינות ובחברות שבהן חיו יהודים. דומה שריכוז מחקרים כאלה יסייע להבנת תופעה זו, שבמשך מאות בשנים היתה רבת משקל בעיצוב תולדותיהם של היהודים והחל מסוף המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים נתעצמה השפעתה והטילה את צילה גם על מאבקים מדיניים וחברתיים ברבות ממדינות אירופה. הצלחתה של גרמניה הנאצית להפוך את האנטישמיות לגורם רב השפעה בהשגת מטרותיה המדיניות בקרב אומות אירופה מלמדת באיזו מידה היתה שנאת היהודים מושרשת עמוק באורחן ורבען של אותן אומות. ואיש איננו יכול להכחיש את הקשר ההדוק שבין האנטישמיות לבין שונאת יהודי אירופה.

יש לזכור, עם זאת, שהמאה התשע-עשרה והעשורים הראשונים של המאה העשרים היו עידן של השתלבות מזוזות של רוב יהודי אירופה בחיי הכלכלה, התרבות והמדע, ובהמשך הזמן גם בחיים המדיניים של ארצות ישיבתם, ושל השגת שיווי זכויות חוקי, שפונה בפיהם ובפי תומכיה של ההשתלבות — 'אמנציפציה'. אלמלא נתמכו בשאיפותיהם אלה על-ידי גורמים רבי משקל במדינות אירופה, היה מן הנמנע להגיע למידה כה מתקדמת של השתלבות. תמיכה זו באה מצד הכוחות הדוחפים למודרניזציה בחברות האירופיות — חלקים ניכרים של הבורגנות והמפלגות הליברליות והרדיקליות, שכוחן עלה כתוצאה מדמוקרטיזציה של המשטרים המדיניים ושל החינוך ונצחון עקרונותיהן. בראייה היסטורית ניתן לתאר את תהליך ההשתלבות של היהודים בחיי אירופה כסיפור הצלחה מרשים ביותר — תהליך מעבר מספר גדול של יהודים מאזורים נידחים של מזרח אירופה והקיסרות העות'מאנית, שבהם נתפרנסו ממשלוחי-יד שוליים והיו קשורים ברובם במשק הכפרי המפגר, אל המרכזים האירופיים החשובים ביותר והפיכתם לגורם רב משקל בכלכלה, בעיתונות, במדע ובאומנות.

אין ספק, שדווקא הקצב וההיקף של השתלבות היהודים בחיים האירופיים וריבויים בעמדות בעלות השפעה בתחומי החיים השונים היו בין הגורמים להתעוררות תגובה עוינת ולריבוי החיכוכים עם קבוצות שונות באוכלוסיית אותן ארצות, שעה שמתחריהם בתחומים החדשים מיתוספים על אלה ששנאו אותם או שחששו מפניהם כבר בעבר מטעמי דת ומסורת — הכמורה, חלקים רבים של האצולה, סוחרים ובעלי מלאכה חברי הגילדות ורובה של האיכרות. אך דומה שאלמלא הסטיריאופים השלילי של היהודי, שהיה קיים אפילו בתודעתם של שוחרי המודרניזציה ואנשי האינטליגנציה הליברלית והרדיקלית, קרוב לוודאי שרבים בחוגים אלה לא היו רואים ייחוד קבוצתי כאנשים ממוצא יהודי, שמבחינת השכלתם ואורח חייהם לא היו שונים מהם, וכייחוד בזמן שהבדלי הדת החלו לאבד בעיניהם את חשיבותם. יוצא אפוא, שתהליכי המודרניזציה שהמריצו את השתלבותם של היהודים בחברה